

BELLETEN

Cilt/Vol.: 87 - Sayı/Issue: 308
Nisan/April 2023

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 30.11.2022
Kabul/Accepted: 09.01.2023

DOI: 10.37879/belleten.2023.333

Kıtap Tanıtım/Book Review

Leyla Yıldız, *Safevî Döneminde Tebrîz: Kentsel Mekânda Dönüşüm Süreçleri (1501-1736)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021, XX+727 s., [14] s. (eser sonu illüstrasyon), [1] kathi harita, 209 illüstrasyon, ISBN: 978-975-17-4970-3

Tebrîz gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda, kaybı ile ünlü Lâle Devri'ni kapatmakla kalmayıp Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın katli ve III. Ahmed'in tahttan indirilmesi ile neticelenen Patrona Halil isyanını tetiklemiş bu derece önemli bir şehre dair, titizlikle hazırlanmış bir kent monografisi için bu kadar beklemiş olmamıza şaşırılmamalıdır. Yıldız'ın 2019 yılında tamamladığı doktora tezinin gözden geçirilmiş şekli olan *Safevî Döneminde Tebrîz*'in iki yılı aşkın bir süreyi kapsadığını bildiğimiz yayın süreci bir yana, aslında onun da "Giriş" bölümünde, "Tebrîz Literatürü" başlığı altında belirttiği üzere, söz konusu eksikliğin başlıca nedeni İran'daki arşiv malzemelerine erişimin güçlüğüdür. İran dünyasında merkezin bir şehirden diğerine sürekli taşınma eğilimi, hâliyle, bir taraftan hiçbir şehrin daimî surette bir politik, ekonomik ve kültürel merkez olma statüsünü koruyamamasına yol açarken, diğer taraftan da tarihi kaynaklarda sıkça rastlanan ciddi bir yetersiz belgeleme ile neticelenmiştir. En nihayetinde kaynaklar, büyük oranda, Orta Doğu'da şehirlerin modern öncesi dokularını hâlâ az çok koruduğu 1950'lerden önce yetişmiş araştırmacıların İran şehirlerinde gerçekleştirdikleri, sistematik olmayan alan çalışmalarından elde edilmiş sınırlı verilerden ibarettir; bu ise yine Yıldız'ın dile getirdiği gibi, günümüzde çoğu araştırmacının her bakımdan üstesinden daha kolay gelebileceği Arap ve Osmanlı dünyası hakkında araştırma yapmayı yeğlemesinin, dolayısıyla İran dünyası hakkında literatürdeki büyük boşluğun temelinde yatan esas neden gibi görünmektedir.

Safevî Döneminde Tebrîz: Kentsel Mekânda Dönüşüm Süreçleri (1501-1736) başlıklı esere ilişkin söylenebilecek ilk şey, bu bağlamda, Yıldız'ın, zorluk derecesi hayli yüksek, fazladan dedüksiyon gerektiren bir çalışma sahası olarak nitelediği alanın güçlüklerine rağmen, eserin dikkat çeken sade kurgusu ardında, zengin bir bilgi içeriğinin eşlik ettiği, çok yönlü bakış açısı gerektiren analitik çözümler, özgün yorum ve sonuçlar içeren kapsamlı bir inceleme ortaya koymayı başardığıdır. Araştırmacının, eserinin "Önsöz"ünde yer verdiği;

Tebrîz'in Safevî devrindeki kentsel dönüşüm süreçlerini “bütüncül tarihi bakış”, “*la longue durée*” / “*long dure*” yöntemi ile çözümleme yoluna gittiğine; bu yüzden araştırmann kendi siyasi ve sosyal dinamiklerine sahip Safevî Tebrîz'i ile olduğu kadar Safevîlerin Tebrîz'de devraldıkları mimari miras ile de ilgili olduğuna; Safevî devrinin, özellikle sosyal dinamiklerinin kent mekânında yol açtığı değişim ve dönüşüm sürecini ve Tebrîz'in Safevî devri şehirciliğinin neresinde durduğunu ortaya koyma gayesi taşıdığına ilişkin ifadeleri, eserdeki karşılıklarını, sağlam bir kaynak altyapısı ile bilimsel bir yaklaşımda ele alınmış olarak bulmaktadır. Eserin ilk bakışta dikkat çeken en güçlü yanlarından biri, kuşkusuz, geçerliliğini koruduğu hâlde, ilgisizlikten zamanla unutulup gitmiş belge ve bilgileri yeniden canlandırarak sorgulamasının yanı sıra tamamındaki karşılaştırmalı materyal tartışmalarının devirleri ve coğrafi sınırları aşan tatmin edici düzeydeki zenginliğidir. Bunlardan, incelediği devrin hususiyetlerinden de olan bir diğeri, ileride değinileceği gibi, Safevî hareketinin bir sûfi tarikatı kimliği ile koyulduğu uzun yolda, kendi içinde geçirdiği, özellikle dinî alandaki dönüşüm sürecinin Tebrîz'de kent çehresine yansıma biçimini sergileyişidir. İstanbul'un “imparatorluk güzergâhı” Divân Yolu'nun kent mekânında oynadığı rol ile “meydân”ın Tebrîz'de ve hatta İran coğrafyasının kalanında üstlendiği işleve yönelik eserdeki nitelikli tartışmalar aynı derecede kayda değerdir ve bu sayede iki ayrı coğrafya ve iki başkent arasındaki, kökeni İslam öncesi çağlara uzanan keskin bir mekânsal kullanım farkına dikkat çekilebilmiştir: Buna göre, *İstanbul'da Divân Yolu'nun aksine Tebrîz'de çoğu zaman mîmârî faaliyetler gibi seramoniler de meydâna odaklanır* (s. 258). Eserin sunduğu diğer bir yenilik de, Matrâkçı Nasûh'un hepimizin âşına olduğu *Beyân-ı Menâzil*'indeki Tebrîz minyatürünü, Yıldız'ın ona kıyasla teknik bir mimari çizme daha yakın olduğunu düşündüğü *Dresden Taslakları*'ndaki Tebrîz minyatürü ile bir arada değerlendirip tarihi vesikaları doğrulayan, onları tamamlayıcı değerli bir kaynağa dönüştürmüş olmasıdır. Biliyoruz ki, Dresden'deki söz konusu yazma¹ kırk yıl kadar önce Ahmet Uğur tarafından incelenerek Matrâkçı Nasûh'a atfedilmiş ve Tebrîz minyatürünün (vr. 197b-198a) de bir örneği Uğur'un araştırmasının ekinde yayınlanmıştı²; fakat her nedense, muhtemeldir ki yukarıda bahsedilen nedenlerden dolayı, Uğur'un yazmadaki bu ve diğer minyatürler için sanat tarihçilerine yaptığı çağrıya rağmen, yazmaya ilişkin tartışmalarla birlikte uzun zamandır kaldırıldığı rafta bekliyordu.

Eserde yeniden gündeme getirilen bu minyatür gibi, Yıldız'ın Tebrîz'e ilişkin sorguladığı çok sayıda ilgi çekici mesele arasında (s. 1-4), Safevî mimarlık ve şehircilik tarihi araştırmaları açısından belki de en can alıcı olanı, Safevîlerin Tebrîz'den hemen sonraki payitahtları Kazvîn'de Şâh Tahmâsb tarafından inşa ettirilen bir Heşt Behişt Sarayı, Çihil Sütün

- 1 Anonim, 1484-1543 yıllarına ait Tevârih (eser adı yok), SLUB (Die Sächsische Landesbibliothek - Staats- und Universitätsbibliothek) Dresden, Mscr.Dresd.Eb.391, Bd. I.
- 2 Ahmet Uğur, “Dresden'de Kemal Paşazade'ye Atfedilen Yazma Eserler”, *AÜ İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, C III, 1977, s. 315-343, Tebrîz minyatürü için bk. s. 329-330.

Sarayı ve sarayın meydâna açılan görkemli bir ‘Âli Kâpû’su varken, önceki payitahtları Tebrîz’de olması gerekenlerin nerede olduğu sorusudur; bu yolla konu önce Yıldız’ın ifadeleri ile “Safevîler, İsfahân’a değilse bile, en azından Kazvîn’e Tebrîz’de devraldıkları mîmârî” mirastan hiç mi bir şey taşımamışlardır?” sorusuna; ve hâliyle Tebrîz’in Safevî şehirciliğindeki yerine bağlanmaktadır. Bu, yazarın eserin başından sonuna taşıdığı “Tebrîz’e, ivedilikle ihtiyaç duyduğu mîmarlık ve şehircilik târihinin kısmen de olsa iade edilmesi”ne yönelik gayesine (s. 3) ulaşmadaki temel argümanlarından biridir ve “Safevî mîmarlığının kopuk bir halkası gibi görünen Tebrîz”, bu temel üstünde “onu besleyen kaynaklardan biri, oluşumundaki önemli bir basamak” olarak adım adım inşa edilip, yükseltilir. Eserin son sayfalarına doğru artık karşımızda duran, mimarlık ve şehircilik tarihi, belirsizlikler ve sorularla dolu bir kentten, arkeolojik kazılarla doğrulanmayı bekleyen “çok sayıda gerçekçi olasılıkla dolu” köklü bir geçmişe sahip bir kente doğru evrilmiş bir Tebrîz’dir (s. 631).

Bu çerçevede Tebrîz’in, günümüzdeki soluk imajından köklü bir kente doğru evrilme sürecini bir de *Safevî Döneminde Tebrîz’in* bölümleri üzerinden takip edecek olursak; ilk olarak Tebrîz’in konumu, kuruluşu ve tarihine ilişkin belli başlı veriler üzerinden, kentin karanlıkta kaldığı düşünülen yönlerindeki tutarsızlıklar aracılığıyla Tebrîz’in mimarlık ve şehircilik tarihinde hak ettiği yeri henüz alamamış olduğuna dikkat çekerek konuya giriş yapılan eser, genel hatları itibarıyla, araştırmanın ana kaynaklarının tanıtıldığı; bunun sıra sıra kent tarihi araştırmalarında önemli bir yere sahip Matrâkçı Nasûh ve Fransız ressam Grelot’un görsellerinin tartışmaya açıldığı ve araştırmada izlenen yöntemin birtakım örneklerle açıklandığı “Giriş” (s. 1-29) ve araştırmanın sonuçlarını içeren kısım da dahil olmak üzere dört başlıktan oluşmaktadır.

“Giriş”i izleyen, aynı zamanda kuramsal bir hazırlık niteliğindeki “Tarihî ve Coğrafi Çerçeve” başlıklı birinci bölümde (s. 31-296); “Coğrafi Bilgiler” ve “Şehrin Adı ve Kuruluşu” adlı alt başlıklar kapsamında, Tebrîz’in, adına ve kuruluşuna ilişkin tüm rivayetlerin ötesinde coğrafi konumu, topografik özellikleri ve iklim koşulları itibarıyla İran coğrafyasının genelinde yerleşime elverişli nadir birkaç noktadan biri olduğu gösterilmektedir. Bundan sonra araştırmacı, “Safevîlere Kadar Gelişmeler” başlığı altında ve “İslâm Fetihleri Öncesi”, “Erken İslâm Çağları” ve “XIV. ve XV. yüzyıllar” olmak üzere üç bölümde, bir taraftan Safevî öncesi Tebrîz’i’ni İran coğrafyasında binlerce yılda kazanılmış şehircilik ilkeleri ve mimari miras doğrultusunda başlıca unsurları ile kurgulamaya çalışırken, diğer taraftan da Tebrîz’in hem Erken İslâm Çağlarına hem de XIV. ve XV. yüzyıllarına ilişkin çoğu yanlış anlamayı açığa kavuşturmak suretiyle, kentin kuruluşundan itibaren kesintisiz iskân edildiğini, hatta Erken İslâm Çağları da dahil olmak üzere mimari çehresinin kentin mücadele dolu yılları boyunca gerilemekten öte hızlı bir gelişim ivmesi sergilediğini ortaya koymaktadır. Tebrîz’in Safevî-Osmanlı mücadelesi ile öne çıkan Safevî devri siyasi tarihi, yine birinci bölümde ele alınmış olup (s. 270-296), tekrar tekrar alevlenen Safevî-Osmanlı

çekilmesi ve yalnızca Osmanlıların Tebriz’de değil, Tebriz’in de Osmanlı tarihindeki yeri ve önemini gözler önüne sermektedir.

Eserin bütünüyle Safevî Devri’ne ayrılmış “Safevî Tebriz’i” başlıklı ikinci bölümünde (s. 297-620); ilk olarak “Sosyo-Ekonomik Değişimler” başlığı altında, Yıldız’ın Safevî devrinde Tebriz’de meydana gelen değişimi anlamının anahtarı olarak nitelediği, Safevîlerin meşruiyet ideolojileri başta olmak üzere Tebriz’in ticari önemi ve Safevî devri boyunca ekonominin seyri ile nüfus değişimi ve Safevî devrini karakterize eden birtakım sosyal meseleler üzerinde durulmuştur. Araştırmacı, bu suretle söz konusu bölümü takip eden “Kent Mekânında Dönüşüm Süreçleri” alt başlığı içinde verdiği bilgiler doğrultusunda, Tebriz’de Safevî devri öncesinde inşa edilen çoğu yapının gerek siyasi gerekse mezhebi ihtilaflardan dolayı, Safevî hakimiyetinin daha ilk yıllarında yıkıldığını, yıkılmayan yapıların ilk devirlerde kullanılmakla birlikte, aşamalı olarak terk edildiğini ya da işlevini yitirmiş ve yahut farklı anlamlar yüklenmiş biçimde varlığını korumayı başardığını; kentin mimari çehresindeki dönüşüm sürecinin, Safevîlerin yaklaşık iki buçuk asırlık tarihleri boyunca kendi içlerinde yaşadıkları değişim ve dönüşüm süreci ile nasıl bir paralellik arz ettiğini ortaya koyabilmiştir. Eserde, özellikle Safevîlerin meşruiyet ideolojileri çerçevesinde Tebriz’in de aralarında bulunduğu Safevî payitahtlarının tamamının kent mekânında ciddi sonuçlara yol açan hanedanın defin gelenekleri ve Safevî devrinin ayırt edici bir özelliği olarak görülen İmâm-zâde kültürünün tartışıldığı “Safeviyye’den İmâmiyye Şî’liği’ne Üç Safevî Kültü” başlıklı kısmı, kuşkusuz, Yıldız’ın da ifade ettiği gibi, henüz son derece bakir olan bu alandaki ciddi bir boşluğu dolduracaktır.

“Kent Mekânında Dönüşüm Süreçleri”, başlıktan da anlaşılacağı gibi, Tebriz’in mimari çehresinin Safevî hakimiyeti boyunca yüzyıl yüzyıl nasıl bir değişim ve dönüşüm süreci geçirdiğinin, Matrâkçı Nasûh’a atfedilen iki minyatür ve Grelot’un Tebriz gravürü başta olmak üzere çeşitli arşiv belgeleri, tarihî kaynak ve modern araştırmalardaki bilgiler üzerinden tartışmaya açıldığı, eserin mimarlık ve şehircilik konularına ayrılmış ana bölümdür. Araştırmacının Osmanlı kaynaklarında bahsi geçen Tebriz’deki savunma yapıları dışında, kentte cami, hamam, zaviye ve arasta gibi Osmanlı eserlerinin bulunduğuna ilişkin resmî vesikalara dayanarak yaptığı tespitler, İran’daki Osmanlı mirasının Türkiye’de bilim dünyasına etraflıca tanıtılması bakımından bir ilktir ve bir kez daha önemli bir boşluğu dolduracak gibi görünmektedir. Osmanlı mirasına yönelik Balkanlardaki yoğun faaliyetleri hep birlikte yakından takip ediyoruz; umuyorum ki, bu tarz tespitler söz konusu alana yeni başlıklar açılmasına öncülük eder. Bu arada yazarın, yalnızca Safevî ve Osmanlı devirleri değil, esasen tüm devirleri kapsayacak şekilde ve kaynaklar imkân verdiği ölçüde, Tebriz’deki mimari mirasın nitelikleri, planlama ilkeleri ve tipolojilerine, hatta bânîlik meselesine açıklık getirme gayretini özellikle vurgulamak gerekir. Yıldız, vakfiye ve kroniklerdeki bilgileri ayrıntılı biçimde ele alarak Safevî devri ve öncesine ait şehirdeki çok sayıda yapı ve vakıf ile birlikte bânîlerini de bilim dünyasına tanıtmaktadır. Tekil olarak

yapıların öne çıkarıldığı bir sınıflandırmaya gidilmeyen bu araştırmayı türdeşlerinden ayıran, kayda değer diğer bir özelliği de, kenti idari, ticari ya da sosyal işleve sahip belirli odaklar etrafında biçimlenmiş, mahalleler ve mezarlıklar gibi unsurları da içine alan bir bütün olarak ele alan yaklaşım tarzıdır. Bu sayede Tebrîz şehri, tarihi olduğu kadar, fiziki anlamda da bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilebilmiştir. Metin içinde verilen, harita, İran'daki resmî kurumlardan temin edilmiş mimari çizim, açıklayıcı şema, fotoğraf ve minyatür kesitlerinden oluşan 209 görselin eşlik ettiği Yıldız'ın eserinde benimsenen görsel malzeme yönünden zengin anlatım biçimi ve eser sonundaki büyük boyutlu iki Tebrîz minyatürü ile kentsel gelişim analizlerinin esere kattığı değeri unutmamak gerekir.

Sonuç olarak, bu eserin, yazarı tarafından vaat edildiği gibi, Tebrîz'in "modern araştırmalarda aksettirilenden çok daha fazlasını bünyesinde barındırdığını" ve yukarıda da bahsedildiği gibi, Safevî mimarlık ve şehirciliğinin "kaynaklarından biri, oluşumundaki önemli bir basamak" olduğunu ortaya koyan, İran ve Anadolu coğrafyasındaki diğer şehirlere nasıl bir gözle bakılması, tarihlerine, özellikle mimarlık ve şehircilik tarihi araştırmalarında ne şekilde yaklaşılması gerektiğini gösteren, orijinal, bilimsel ve nitelikli bir araştırma olduğu kanaatindeyim. Devrin ana kaynaklarına ve geniş bir literatüre dayanılarak, modern araştırma metodlarına uygun bir şekilde hazırlanmış orijinal ve özgün bir çalışma olan Yıldız'ın eseri, güncelliğini, dolayısıyla alanındaki ayrıcalıklı yerini uzun bir süre korumayı başaracak gibi görünmektedir. Umarız daha sonraki kent monografilerine iyi bir örnek oluşturur.

Selçuk MÜLAYİM*

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul/TÜRKİYE,
selcuk-mulayim@hotmail.com ORCID: 0000-0002-5799-2480